

Bijna is het zover

Nederland is aan het verbouwen
door Joost Divendal

God is dood, de geschiedenis ten einde, beschavingen botsen: menige maatschappijstudie droeg de laatste jaren een omineuze titel. Maar sinds kort is er de goede boodschap van Bezielende verbanden (James Kennedy), Binden (Job Cohen), Een tijd voor empathie (François de Waal) en Het verlangen naar cultuur (Sjaak Koenis). Is het mogelijk, samenleven, in diversiteit, met behoud van gelijkheid voor ieder individu, met een gemeenschappelijke identiteit? En willen mensen daarover van gedachten wisselen? Wat komt daarbij kijken?

Een keur aan auteurs zoekt de weg naar zo'n land van belofte, zoals de oudtestamentische verspieters – pas na stevige verkenningen kwamen ze met druiventrossen aanzetten die op vruchtbare grond lijken te wijzen (Numeri 13:21-25). Al recenserend reizen we in dit artikel met hen mee, met een einddoel voor ogen.

Het is er in ieder geval: het streven naar persoonlijke vrijheid die niet losstaat van verbondenheid met de gemeenschap; naar een herstel van vertrouwen tussen gemeenschap en individu. Luister nog eens naar de kerstboodschap van koningin Beatrix op 25 december 2009, eerder, in een slordige lezing, ondergesneeuwd als een vermeend pleidooi tegen msn-en en sms-en. Zij ontkent helemaal niet dat ook de moderne technische mogelijkheden mensen dichterbij elkaar kunnen brengen, maar ziet wel hoe zij zich vaak verschuilen in de anonimiteit van het individu, dat zoals op meningensites 'toch zeker wel mag zeggen wat het denkt', en het gesprek met anderen laf uit de weg gaat. De koningin predikt niet veel anders dan SER-voorzitter Alexander Rinnooy Kan in zijn kerstboodschap 'Betrokken burgerschap' (*Financieel Dagblad*, 24 december 2009).

Dat zij dat doen, is niet zo vanzelfsprekend in een samenleving waarin politici en andere deskundigen worden gewantrouwd door mensen die zelf wel uitmaken wat goed voor hen is. Dat wantrouwen wordt gevoed, zegt filosoof Sjaak Koenis, door een 'populistische stijl van politiek bedrijven'. In deze stijl wordt de gemeenplaats van de kloof tussen burgers en politiek ten volle uitgebuit. Populisten cultiveren deze kloof niet alleen en maken hem zo groot mogelijk, maar geloven zelf en beloven anderen tegelijkertijd dat zij hem kunnen dichten. Er zijn veel mensen die dat loze geschreeuw zat zijn, die weer open willen staan voor argumenten, die nadenken een sport vinden, zelf verantwoordelijkheid willen nemen, verantwoording willen afleggen voor hun uitingen en daden.

Voorbij het cynisme

De progressieve gemeente heeft zich in moreel opzicht te lang de kaas van het brood laten eten door zich te verschansen achter een wereldvreemd en gemakzuchtig cynisme. Het morele vocabulaire is aan rechts overgelaten, wast de Amerikaanse filosofe Susan Neiman, recent in Nederland, ons de oren. Wie herinnert zich de tirades nog van Gerrit Komrij en Jan Blokker tegen alles wat naar moraliteit riekte? Hoe anders reageert vandaag de dag Freek de Jonge als hij in zijn jongste voorstelling zingt: 'Geef de ruimte, neem de tijd'. En Freeks jongere collega-theatermaakster Laura van Dolron is al even lankmoedig, in haar verlangen naar de stillen, de verlegenen, in plaats van de ontevreden burgers,

die maar zeggen wat ze willen.

In die langzamerhand gegroeide ruimte komt, na alle scepsis, een tegenstudie op gang, naar de voorwaarden voor een *samenleving* in de ware betekenis van het woord. Wat is mijn, jouw, onze, gemeenschappelijke identiteit? Waarin zijn wij gelijk? En wat is diversiteit? Hoe verschillen we van elkaar, en komen we met elkaar overeen, in gesprek over cultuur, religie, politiek? Hoe brengen we – op die terreinen, in ons eigen handelen – de vastgelopen samenleving een stap verder?

Uit een aantal verse publicaties begint een samenhangend beeld te ontstaan over de verandering van onbehagen naar verlangen. Nederland is, aldus James Kennedy, bezig met een verbouwing. Dat begint met de erkenning van de omstandigheden waarin we verkeren. Behalve de sociologisch-historische gegevens in de afgelopen decennia als globalisering en democratisering, ontzuiling en secularisatie, nieuwe sociale bewegingen en toenemende eigenzinnigheid, privatisering en individualisering, gaat het hierbij ook om de concrete actuele werkelijkheid van sommigen onder ons, van vervreemding, van wonen in een uiteenspattende buurt met uiteenlopende mensen en hun achtergronden, die elkaars tempo niet meer kunnen bijbenen. Een wezenlijke omissie in de meeste studies die hier aangehaald zullen worden, is wel dat dit soort leefsituaties daarin grotendeels buiten beeld blijven.

Afri

Om te weten te komen waar we het ook al weer óók over hebben, mag *Afri - Leven in een migrantenwijk* van Jutta Chorus bovenop de stapel hier besproken boeken liggen. De journaliste woonde anderhalf jaar in de Rotterdamse Afrikaanderwijk en tekende van binnenuit de consequenties op van de gewijzigde samenstelling van de buurt.

Chorus' reportage is in dit genre een zeldzame pageturner. Je wilt weten hoe het op iedere volgende pagina verder zal gaan met de volhoudende wijkagente Lianne, de openhartige moeder Marian die zich schaamt voor haar racistische zonen, de half dealende en wheelende Osman met zijn twaalf ambachten en dertien ongelukken. Het boek staat vol belangwekkende noties, waarheden als koeien soms, die echter voortkomen uit een wonderbaarlijke houding van nimmer versagen, hoe moedeloos je van al het gemillimeter ook wordt. 'Je dwingt als agent meer respect af als je met ze praat dan als je je op macht beroept', zegt agente Lianne, die samen met collega Ed de wijk bestiert. 'Dat accepteren die jongens niet, die flippen natuurlijk. Daar baal ik van. Ik weet precies wie de vervelia's zijn en wie niet.'

Afri beschrijft een 'losgeslagen generatie Turken en Marokkanen', de 'hardheid tegenover de romantiek van de multiculturele markt op het Afrikaanderplein'. Jutta Chorus citeert socioloog Godfried Engbersen: 'In de Afrikaanderwijk zie je de twee gezichten van Babylon.' 'Het is een omgeving die uitstraalt: fuck you! We hoeven jullie niet!'

Job Cohen

Er is hierna enig doorzettingsvermogen nodig om de analyse van de Amsterdamse burgemeester Job Cohen in *Binden* op haar merites te beoordelen. Dat zit hem niet in het, door sommige columnisten met *dédain* bejegende, 'kopje thee drinken' dat Job Cohen voorstaat. Het gaat om de premisse 'je hoort erbij', die geduld vraagt, omdat deze uiteraard op gespannen voet staat met

radikalinski's of raddraaiers, waar je niets mee te maken wilt hebben, laat staan thee mee wilt drinken. Niet voor niets wijst Cohen, in zijn verzameling redevoeringen, op de 'angst voor islamisering die gevoed wordt door het beeld dat we hebben van islamitische landen, waar geen democratie heerst en waar in vele gevallen sprake is van onderdrukking'.

Cohen ontkent allerminst de problemen die door (gebrek aan) integratie van migranten in de samenleving worden veroorzaakt. Amsterdam telt ruim honderdvijfenzeventig nationaliteiten, maar 'culturele diversiteit biedt ook kansen'. De complexiteit van de problemen is niet alleen aan migranten te wijten, maar doet zich mede voor 'doordat er in onze samenleving – ook zonder buitenlanders – veel onzekerheid bestaat over normen en waarden, en een gebrek aan sociale bindingen. (...) Mensen staan als vreemden tegenover elkaar. Je weet niet welke normen en waarden je met elkaar deelt (of niet, want dat schept ook duidelijkheid), en je weet dus ook niet wat je van de ander kunt verwachten. Je hebt alleen het vermoeden dat de ander zal handelen op basis van zijn eigen (voor jou vaak onbekende) normen en waarden.'

Cohen neemt afstand van het cynisme van het columnistendom en de politieke arena: 'De opgave is hoe we al die vreemden, die samen het huidige Nederland vormen, bij elkaar kunnen houden.' En verderop: 'In het bestempelen van de ander tot "vreemde" of "vreemdeling", ligt altijd een keuze. We kunnen ook de keuze maken om mensen erbij te laten horen.' Dat dit vaak moeite kost en teleurstelling oplevert, ontkent de burgemeester niet.

James Kennedy

'Vergeten is dat een multireligieuze samenleving doorgaans niet beschouwd moet worden als een plaats vol interessante ontmoetingen, maar als een arena waarin verschillende openbaringen vechten om een plek in de openbaarheid, zo niet om de hegemonie', zei Piet de Rooy in september 2009 bij zijn vertrek als hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De Rooy vindt dat Nederland het vermogen is kwijtgeraakt om met verschillen om te gaan.

Zijn opvolger, de van de Vrije Universiteit afkomstige Amerikaanse historicus James Kennedy, noemt dit vermogen in zijn artikelenbundel *Bezielende verbanden* 'een van de grootste historische successen van dit land', al is dat vaak een grote worsteling geweest.

Ook Kennedy is, net als Cohen en De Rooy, een realist. In zijn wekelijkse rubriek in *Trouw* (19 december 2009) schrijft hij onder de kop 'Verschil in pluiimage hoort erbij': 'Het is in vrije samenlevingen noodzakelijk dat inwoners met verschillende levensbeschouwingen de ruimte krijgen om hun identiteit mee te nemen in de publieke ruimte, om verschillen te zien en te accepteren, en te leren om samen door één deur te gaan. In dit opzicht is het streven naar diversiteit niet een multiculturele blindheid, maar een vorm van Realpolitik.'

Maak je niet te druk, lijkt Kennedy te zeggen, het komt wel goed. Mits je voor andermans gelijk openstaat. En wees niet bang dat alles overhoop wordt gehaald.

Bij Realpolitik horen compromissen. Maar daarbij past wel de waarschuwing van de Israëlitische filosoof Avishai Margalit, die in veel van de besproken publicaties wordt geciteerd: 'Compromissen zijn rot als ze vernederende systemen in stand houden.'

Siep Stuurman

De aanbevelingen van Kennedy en Margalit vormen de rode draad van de vuistdikke studie over *De uitvinding van de mensheid* van Siep Stuurman, hoogleraar Europese geschiedenis aan de Erasmus Universiteit. Ondertitel: *Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*.

Stuurman onderzoekt de canonieke geschriften van jodendom, christendom, islam, boeddhisme en confucianisme en tal van denkers van voor, tijdens en na de Verlichting. Van de wederkerige gastvriendschap van de Grieken, de onvoorwaardelijke naastenliefde van jodendom en christendom, en de compassie van de boeddhisten, via het summum van gelijkheid, in 1948 gecondenseerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, komt hij tot de volgende definitie van het begrip gelijkheid: 'Een intensivering van gemeenschappelijke menselijkheid.' Maar, nuanceert Stuurman, 'gelijkheid betekent nooit volledige identiteit. Tussen mensen kan geen wiskundige gelijkheid bestaan. Het is geen empirisch concept, maar een waardering van bepaalde eigenschappen als belangrijk genoeg om onszelf te definiëren en als norm in onze verhouding tot anderen.'

Ook Siep Stuurman toont zich een realist: 'Iedere democratische samenleving zal een balans tussen homogeniteit en diversiteit moeten vinden. Politieke conflicten over de minderhedenpolitiek zijn de vorm waarin de balans wordt opgemaakt en gewijzigd. In een democratie zijn – anders dan in een autocratisch imperium dat tolerantie dwingend oplegt – de grenzen van tolerantie en de mate van aanvaardbaar cultuurverschil altijd inzet van het openbare debat en de electorale competitie tussen politieke partijen.'

Over één ding laten Stuurman en zijn vakgenoten geen twijfel bestaan: niet alles mag. Maar voor de zekerheid voegt hij eraan toe: 'Restricties op de vrijheden van minderheden zijn alleen legitiem en redelijk, als ze tot het noodzakelijk minimum beperkt blijven' (zie het verbod op clitoridectomie). Maar je moet als samenleving wel heel goede redenen hebben om de moeizaam bevochten gelijkheid van eenieder voor de wet (artikel 1 van de Grondwet), de vrijheid van meningsuiting en van overtuiging, bloot te stellen aan een onverschillig tegen elkaar wegstrepen.

(Punt van kritiek: Europa, waarmee we toch politiek, economisch en cultureel onlosmakelijk verbonden zijn, ontbreekt bij Stuurman en de meeste andere besproken auteurs vrijwel als referentiekader.)

Sjaak Koenis

Daarmee komen we op de inhoud van een aantal begrippen dat in de hier besproken analyses een rol speelt: wat is, 'gelijkheid', 'diversiteit' en hoe verhoudt die zich tot (gemeenschappelijke) 'identiteit', en 'tolerantie'. Hoe ga je er in de praktijk mee om?

Het meest uitvoerig over identiteit schrijft Sjaak Koenis, filosoof aan de Universiteit van Maastricht. In zijn zorgvuldig beargumenteerde en zeer leesbare exploratie van *Het verlangen naar cultuur*, zegt hij: 'Culturele identiteit is niet iets waar mensen of landen in objectieve zin over beschikken. Mensen grijpen terug op begrippen als cultuur, natie en identiteit om te reageren op veranderingen binnen en buiten de eigen samenleving. Zij doen dit om uitdrukking te geven aan hun bezorgdheid of zelfs angst, om hun positie opnieuw te bepalen, soms ook om zich te verweren tegen deze veranderingen.'

En dan komen meteen tolerantie en pluriformiteit om de hoek kijken: 'Een

pluriforme politiek moet ruimte laten voor uiteenlopende stijlen van problemen oplossen, waardoor voorkomen wordt dat alle heil verwacht wordt van een dominante stijl, de bedrijfskundige. Ten slotte gaat pluriformiteit ook over de vraag hoe bindingen tussen mensen worden georganiseerd. In een politieke samenleving is binnen de grenzen van de wet geen enkele (groeps)binding meer waard dan een andere.'

Die verdraagzaamheid ('binnen de grenzen van de wet') is de kern van politiek, stelt Koenis. 'Wie gelooft dat de last van de politiek vermeden kan worden, heeft ook geen oog voor de lust van de politiek. Deze zit in het vermogen om op sociaal, ideologisch, religieus, etnisch en cultureel vlak mengsels of bastaards te creëren. Democratische samenlevingen zijn zulke bastaarden: publieke ruimten die vormen van gemengd samenleven mogelijk maken.'

Evenmin als 'gelijkheid' laat 'identiteit' zich canoniseren. Koenis: 'Het gevaar van het vastleggen van een historische canon zit hierin dat de voortdurende interpretatiestrijd over "wat Nederland is" op een autoritaire manier wordt afgebroken door geen enkele relativering van "de" Nederlander of het Nederlanderschap meer toe te laten, zoals Máxima heeft ondervonden (na haar rede voor de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid in 2007: 'Maar "de" Nederlandse identiteit? Nee, die heb ik niet gevonden' (www.koninklijkhuys.nl/content)). Het gevaar van een canon is, volgens Koenis, 'dat de veelvuldigheid van (tegen)verhalen over wat Nederland is, aan het zicht wordt onttrokken om plaats te maken voor een losse verzameling van feiten die uit hun historische context zijn gehaald. De paradox van de roep om een historische canon is dat het canoniseren van een verzameling historische feiten tot een "vaderlandse canon" de afstand van burgers tot de geschiedenis eerder vergroot dan verkleint.'

Koenis ziet 'geen reden om te treuren bij het heengaan van het "nationaal eigene"'. De kracht van Nederland – en van liberale democratieën in het algemeen – ligt juist in hun relatief zwakke identiteit.

Gevestigde burgers halen de traditionele definities van het nationaal-cultureel eigene uit hun geschiedenis. Migranten putten uit hun herkomstlanden. Wil je, gegeven deze pluriformiteit, toch gemeenschappelijkheid bewerkstelligen, zoek dan, zo beveelt Koenis aan, 'naar een positieve bevestiging van identiteit in plaats van een negatieve manier door te focussen op dwang, onvrijheid, vernedering en uitsluiting'. Optimistisch is hij niet: 'Het blijkt veel gemakkelijker om vernederend gedrag te identificeren dan respectvol gedrag.' Erkenning van verschil is nodig, zegt hij, 'niet alleen omdat leden van minderheidsgroepen zulke erkenning nodig hebben, maar ook omdat zonder die erkenning groepen in het publieke domein een ondergeschikte rol zullen blijven spelen.'

De brug tussen identiteit en diversiteit is loyaliteit. Daarbij gaat het om 'insluiten in plaats van uitsluiten', vervolgt Koenis, om 'het slaan van subjectieve bruggen tussen culturele groepen: de verwantschap of gemeenschappelijkheid van normbeelden en de daaruit voortvloeiende verbanden die individuen en groepen samenbrengen, banden die dus loyaliteiten worden. In vriendschap, nabuurschap, collegialiteit, gemengde huwelijken, gezamenlijke sportbeoefening, godsdienstbeleving, komen de loyaliteiten tot stand.'

In een rapport van eind 2009 verkiest het Wetenschappelijk Instituut van het CDA het doorbreken van het wantrouwen in de samenleving boven

eenvormigheid, om loyaliteit met die samenleving en onderling tussen haar burgers te kunnen bewerkstelligen. Ook in CDA-kringen lijkt canoniseren dus niet langer meer het richtsnoer om verschillen uit te bannen. ('De bloedsomloop van de samenleving', zie *wi.cda.nl* onder Rapporten). Om met James Kennedy te spreken: 'Tolerantie gedefinieerd door de meerderheidscultuur is de meest wankele tolerantie die er bestaat.'

Frans de Waal

We hebben één voordeel, onderstreept psycholoog en primatoloog Frans de Waal, Nederlander aan de Emory University in Atlanta. Mensen, zoogdieren, zijn behept met empathie. We hebben het vermogen om ons altruïsme 'besmettelijk' te laten zijn voor ons gedrag, stelt hij in *Een tijd voor empathie*, en hij onderbouwt zijn betoog met vele voorbeelden. Onder chimpansees bijvoorbeeld is zowel sprake van eigendom als van samen delen. Het is niet alleen natuurlijke selectie die de klok slaat, 'mensen en dieren helpen elkaar niet alleen om egoïstische redenen'. 'Empathie', definieert De Waal, 'is gelaagd als een Russisch poppetje, met diep binnenin de neiging om de emotionele toestand van een ander over te nemen. Rond deze kern heeft de evolutie steeds verder verfijnde vermogens ingebouwd, zoals het kunnen meevoelen met anderen en het kunnen overnemen van hun gezichtspunt.' Heus, we kunnen het wel, lijkt hij ons te willen zeggen. Daarbij 'moeten we op ons intellect vertrouwen om na te gaan hoe we individuele en collectieve belangen met elkaar in evenwicht kunnen brengen. De overlevingswaarde van dat intellect wordt echter steeds opnieuw op de proef gesteld. Het is ons aangeboren, dus aan te spreken vermogen, verbondenheid met anderen te voelen, hen te begrijpen en ons in hun situatie te verplaatsen.' Dit vermogen aanspreken, dit begrijpen en je verplaatsen, dat moet jezelf doen en dat moet je met elkaar doen. Vrijheid is iets 'dat je maakt met elkaar'. Het gaat om hoe je dat maken in de praktijk brengt.

Willen we bindingen tussen mensen bevorderen, al is het maar om elkaar niet de tent uit te vechten, dan zijn er een paar voorwaarden. Als bindingen leiden tot groepsvorming, dienen die groepen binnen de wet te opereren. De rechtstatelijkheid staat voorop, zegt ook Koenis, in navolging van Cohen, Stuurman en de anderen. Verder mag geen enkele binding tussen mensen worden geprivilegieerd en: groepen mogen hun handelen niet zo strak aanhalen dat ze individuele leden met morele of fysieke dwang belemmeren de groep te verlaten. En, last but not least: ook mensen die buiten alle bindingen vallen, moeten worden opgevangen. Een oplossing daarvoor ziet Koenis, met Avishai Margalit, in 'encompassing groups', waarin sprake is van wederzijdse erkenning zonder dat daar direct een prestatie tegenover staat. Bij die 'inclusieve' groepen gaat het minder dan in gezinnen of bijvoorbeeld kleine kerkelijke gemeenschappen om een 'face-to-face'-situatie: voor hun onderlinge identificatie moet men opnieuw leren gebruik te maken van symbolen, ceremonies en rituelen.

'Cultuur' is dat waar alles in samenkomt, het 'smeltpunt', zegt Koenis. Cultuur is het 'concept waarmee mensen uitdrukking geven aan hun verbondenheid met "het grotere, sociale geheel"'. Prima, alle andere dwarsverbanden, maar geef cultuur de ruimte. 'In plaats van alle nadruk te leggen op het allang bevochten juridische principe van de scheiding van kerk en staat, is het belangrijker om de aandacht te richten op de nog lang niet voltooide scheiding van religie en cultuur, en die van politiek en cultuur.' Cultuur is 'het noodzakelijke gemeenschappelijke

medium, het bloed of liever de minimale gemeenschappelijke atmosfeer'. Hierin moeten niet slechts enkele, maar alle leden van de maatschappij 'kunnen ademen en overleven en produceren'. En het moet 'een gealfabetiseerde, door scholing gedragen cultuur, niet langer een gevarieerde, plaatsgebonden, analfabete kleine cultuur of traditie zijn'.

Taalruimte

Alle auteurs komen uit op de noodzaak van het scheppen van de nodige ruimte voor zo'n cultuur. Kennedy: 'De afgelopen jaren lijken mensen op zoek naar nieuwe zingingsverbanden, naar gemeenschap. En dan gaat het niet zozeer om lidmaatschap van een vereniging of kerk, maar om informele netwerken, waarin gelijkgezinden elkaar ontmoeten. Hoe weinig traditioneel deze gemeenschappen ook zijn, ze wijzen in ieder geval op een hernieuwde interesse in kaders, in een gestructureerde omgeving waar mensen kunnen nadenken over het goede leven en daar ook vorm aan kunnen geven.'

Die nadenk-omgeving moeten we creëren 'door oude verbanden nieuw leven in te blazen en nieuwe verbanden aan te knopen'. Binnen die verbanden gaat het om de vraag welke patronen van denken en handelen je zou willen overdragen, 'dat is tenslotte de betekenis van traditie'.

Voor deze overdracht is taal nodig, hét bindmiddel in alle activiteiten. Cohen citeert een leraar die hem vertelde dat zijn leerlingen thuis vaak geen Nederlands spreken, niets weten van de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Chorus beschrijft gezinnen die mede door het taalbegrip ontworpen zijn. Maar ook onder Nederlands sprekenden is het al ingewikkeld genoeg om elkaar – niet mis te verstaan. Ruimte is taalruimte, geen dichtgeplamuurd labyrint voor gelijkgezinde slimmerds die de uitweg denken te weten. 'We ontmoeten elkaar nog nauwelijks', zeggen Cohen en koningin, 'we vinden het allang best als we in ons eigen hokje onze gang kunnen gaan.'

Koenis benadrukt dat de ruimte daadwerkelijk open toegankelijk moet zijn: 'Geen enkele traditie, religie of anderszins, kan zich isoleren van invloeden van buiten.'

Bezield verband

Huib Oosterhuis is iemand die die ruimte verkent. In *Jij die mij ik maakt*, een essay uit 2008, stelt hij als beginvraag: 'Waar horen we nog bij? Bij welke gemeenschap, welke religieuze traditie? Zijn er verhalen waar je bij hoort, die je omvatten, gedichten, een liedje, een schilderij, een landschap, een buurt, een actie, een ideaal, klein of groot? Geloof ik nog in een bezield verband? Wie ik?' Oosterhuis munt de omschrijving 'bezield verband', die we als 'bezielende verbanden' terugvonden bij Kennedy en in het 'binden' van Cohen. De 'ziel' daarin is 'wat je handen doet doen en je voeten doet gaan', zegt Oosterhuis, 'niet in eenzaamheid maar omstuwd door anderen'. Hier klinkt het geluid door van Chorus en Cohen: 'Taal stelt ons in staat elkaar deelgenoot te maken, daar bevindt zich ons talent voor inleving, dat je elkaar begrijpen kunt en respecteren. Taal is bezield verband.' Oosterhuis citeert Salman Rushdie, uit diens beroemde essay *Is er dan niets meer heilig* uit 1992: we moeten ruimte scheppen voor 'de behoefte aan een opvlucht van onze geest, de behoefte om een duidelijke vorm te vinden voor de glimpen van vervoering, ontzag en verwondering die we soms even ervaren'.

Hoe gaan we die ruimte realiseren, is de vraag die de hierboven genoemde publicisten stellen. Huub Oosterhuis geeft het begin van een antwoord. We moeten plekken gaan inrichten, zegt hij, 'huizen waar naar de zin van het leven kan worden gevraagd, zonder gêne, niet weggehoond en niet bedolven onder ideologie'.

Hij voorziet 'huizen voor bezielde verband, voor studie van de bronnen van onze religie en cultuur, waar alles wordt herontdekt, opnieuw inspirerend, mensen gevoeligmakend voor zin en bestemming'; waar 'het woord beschaving opnieuw inhoud krijgt boven de chaos uit'.

Eén zo'n huis is zijn initiatief, waaraan ik nu met hem en zijn collega's mag werken, het gaat over een klein jaar open. Het is zinvol om te verkennen welke bouwstenen daarvoor nodig zijn – die worden mede aangedragen door de 'andersdenkenden', van Chorus tot De Waal – die 'anders denken' dan de sceptici van deze wereld (die natuurlijk ook hun rol mogen spelen). Het doet goed om Koenis, Kennedy en de overige genoemden te lezen, die de weg plaveien, samen met de mensen rond dit tijdschrift *Roodkoper*. Zoals Huub Oosterhuis dichtte in een van zijn recente psalmbewerkingen:

*Alle samenhangen en bezielde verbanden
landen steden dorpen gehuchten
families gezinnen
jij ook, dappere eenling
klap in je handen
want bijna is het zover*

Joost Divendal was in 1976-1988 medewerker van De Populier/De Balie, daarna tot 2003 in verschillende functies werkzaam voor dagblad *Trouw*, in 2003-2008 hoofdredacteur van *De Journalist* en in 2008-2009 Press Officer bij Greenpeace. Sinds 1 januari 2010 is hij directeur van De Nieuwe Liefde (i.o.).

Jutta Chorus, **Afri**, Contact, Amsterdam/Antwerpen 2009

Job Cohen, **Binden**, Bert Bakker, Amsterdam 2009

James C. Kennedy, **Bezielende verbanden**, Bert Bakker, Amsterdam 2009

Sjaak Koenis, **Het verlangen naar cultuur**, Van Gennep, Amsterdam 2008

Huub Oosterhuis, **Jij die mij ik maakt**, Ten Have, Kampen 2008

Huub Oosterhuis, **Halverwege, 75 psalmen vrij**, Ten Have, Kampen 2009

Piet de Rooy, **Openbaring en openbaarheid**, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2009

Siep Stuurman, **De uitvinding van de mensheid**, Bert Bakker, Amsterdam 2009

Frans de Waal, **Een tijd voor empathie**, Contact, Amsterdam/Antwerpen 2009

uit: Roodkoper, 14e jaargang, nummer 1, maart 2010